

XIX ÁSIR QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍNDÁ DÁSTAN JANRÍ

Ganieva Gulmira Maksetbaevna – *tayanish doktorant*ggulmiraganieva@gmail.com*Ájiniyaz atundağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı*

ЖАНР ЭПОСА В КАРАКАЛПАКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XIX ВЕКА

Ганиева Гульмира Максетбаевна – *докторант**Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза*

THE EPIC GENRE IN 19TH-CENTURY KARAKALPAK LITERATURE

Ganieva Gulmira Maksetbaevna – *doctoral student**Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz***Tayanch soʻzlar:** yozma adabiyot, janr, doston, qissa, poema.

Rezyume. Bu maqolada qoraqalpoq yozma adabiyotidagi dostonlar, ularning tadqiq etilishi badiiy xususiyatlari haqida soʻz yuritiladi. Dostonlar qoraqalpoq adabiyotida oʻziga xos oʻrin tutib, badiiyligi hamda janriy oʻziga xosligi bilan boshqa asarlardan ajralib turadi.

Ключевые слова: письменная литература, жанр, дастан, повесть, поэма.

Резюме. В данной статье рассматриваются эпосы в каракалпакской письменной литературе, их исследование и художественные особенности. Дастаны занимают особое место в каракалпакской литературе, отличаясь от других произведений своим художественным и жанровым своеобразием.

Key words: written literature, genre, epic, short story, poem.

Summary. This article delves in to the epics of written Karakalpak literature, their research and their artistic characteristics. Epics hold a distinctive place with in Karakalpak literature, standing apart from other works due to their artistic beauty and unique genre specific qualities.

Kirisiw. XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatında dástan janrı óziniń mazmunı, kórkemlik ózgeshelikleri hám xalıqtıń dúnyaqarasın sáwlelendiriwi menen ayırıqsha orın iyeleydi. Dástanlar xalıqtıń tariyxın, turmıs tásirlerin, úrip-ádetlerin hám ruwxıy qádiriyatların saqlap kelgen kórkem miyras bolıp tabıladi. Olar tek bir dáwirdiń jemisi emes, al áwladtan-áwladqa ótip kiyatırǵan xalıq dóretiwsiliginiń úlgisi esaplanadi.

Tiykargı bólim. Belgili bir waqıya tiykarında dóretilgen keń kólemli lirikalıq shıǵarmalarǵa “dástan” hám “poema” atamaları derlik sinonim tárizinde qollanıwı baqlanadı. Ullı rus sinshıları V.G.Belinskiy hám N.G.Chernishevskiyler de óz dáwirinde “poema” termini hám janrlıq ózgeshelikleri máselesine ózleriniń bahalı pikirlerin bildirgen. Sonıń ishinde V.G.Belinskiy “Jańa poeziyada epostıń sonday bir ayırıqsha túri bar, ol mazmunı jaǵınan házirgi insannıń dúnyaǵa bolǵan kóz-qarasınıń keńligi menen ádep-ikramlıq máselelerin hám de ómirdiń poetikalıq ideal jaǵdayların qamtıp, artıqsha bayanlawǵa jol qoymaydı. Epostıń bul túri jeke halda “poema” atın bildiredi. Bayronnıń barlıq poemaları, Pushkinniń bir qatar poemaları (“Cıǵanlar”, “Kepter”), sonday-aq Lermontovtıń “Iblis”, “Boyarın Orsha” sıyaqlılar usınday shıǵarmalardan”, - dep jazadı [1:410].

Belinskiydiń pikirlerine tiykarlanıp, bular jańa qosıq penen jazılǵan dástanlar ekenligin hám poemanıń tiykarında waqıya jatatuǵınlıǵın esapqa alıp, onı epikalıq túrge kirgizedi.

Al, belgili ózbek ádebiyatshısı I.Sultan dástan janrınıń ózgesheligin túsindire otırıp, onda epikalıq hám lirikalıq táreplerdi itibarǵa alıp bılay dep jazadı:

“Dástan tiykarınan alǵanda epikalıq shıǵarma, biraq qosıq formasında jazılıwı onı házirgi waqıtta lirikaǵa da jaqınlastıradı. Dástanda epos hám dramadan parıqlı túrde lirizm ayırıqsha kúsh iyeleydi” [2:180].

Alım zamanagóy ádebiyattaǵı áhmiyetli janrlardan biri bolǵan dástannıń ózine tán ózgesheliklerin áne usı tárizde

ashıp bergen. Álbette, dástan janrı haqqındaǵı ayılǵan bul pikirler oǵada áhmiyetli bolıp esaplanadı.

Akademik B.Valixojaevtıń “Ózbek epikalıq poeziyası tariyxınan” atlı izertlew jumısında dástansılıqtıń tamirlarin, jańa túrlerdiń jaratılıwın tek ǵana xalıq dástanları, bálki áyyemgi estelikler, atap aytqanda M.Qashǵariydiń “Devonu luǵat-at turk” shıǵarmasında keltirilgen jetik, ótkir sóz, qıssa sıyaqlılar hám jazba ádebiyatta ushırasatuǵın nama úlgeri, másnawiyde jazılǵan poeziyalıq shıǵarmalar hám xamsashılıq dástúrleri menen tıǵız baylanıslı ekenligin atap ótedi [3:6].

Ulıwma alǵanda “poema” terminin folklor, klassika hám zamanagóy ádebiyatta jaratılǵan úlken kólemli syujeti qosıqqa salınǵan shıǵarmalarǵa qollanıw barlıq xalıqlardıń ádebiyattanıwında ushırasadı. Sonnan kelip shıǵıp qaraytuǵın bolsaq, haqıyqatında da Sh.Xasanovtıń aytıp ótkenindey, “poema” termini “dástan” termininiń evropaǵa tán ekvivalenti degen kózqaras kelip shıǵadı. Degen menen waqıya-hádiyselerdi qosıq formasında súwretlegen shıǵarmalardıń barlıǵın poema dep ataw orınsız boladı. Sebebi ayırım izertlegen miynetlerde dástanlardıń da poema termini menen atalǵanlıǵın kóremiz. Gápimizdiń dálili retinde, XX ásirdiń ekinshi yarımındaǵı ózbek ádebiyatında dóretilgen dástanlardıń poetikasın keń túrde izertlegen ilimpaz Sh.Xasanov “poema” atamasın “dástan” atamasınıń evropaǵa tán ekvivalenti dep kórsetedi [4:68].

Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde XIX ásir qaraqalpaq klassikalıq ádebiyatın, ásirese Ájiniyaz Qosıbay ulı dóretiwsiligin tereń izertlegen belgili ilimpaz Q.Jarimbetov bolıp, onı ilimiy miynetleri XIX ásirdegi qaraqalpaq jazba ádebiyatınıń qalıplesiw, rawajlanıw tariyxı hám janrlıq ózgesheliklerin úyreniwde úlken áhmiyetke iye. Q.Jarimbetovtıń miynetlerinde XIX ásir qaraqalpaq poeziyasınıń janrlıq jaqtan bayıwı, shıǵıs ádebiyatı tásirinde jazba ádebiyatı úlgeriniń kóbeyiwı haqqında keńnen toqtalıp ótilgen.

XIX ásir qaraqalpaq jazba ádebiyatınıń qalıplesiw dáwiri retinde Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq sıyaqlı klassik shayırlar dóretiwshiligin klassifikaciya qılǵan hám olardıń zamanı menen baylanıslılıǵın ashıp bergen. Q.Jarimbetovtıń izertlewleri XIX ásir qaraqalpaq poeziyasınıń forması, mazmunı, kórkemlik sheberligi hám shıǵıs ádebiyatı menen baylanıslılıǵın ilimiy tiykarda úyreniwde áhmiyetli orın tutadı.

“XIX ásirdegi ádebiy process folklor menen jazba ádebiyattıń bir-birine tásir etiw, bir-birin ózlestiriw, bir-birine eliklew jaǵdayında rawajlandı. Bul dáwirde janrlıq atamalar hám jikleniwler kórkem dóretiwshiliktiń ámeliy barısında qalıplesip bardı. XIX ásir qaraqalpaq sóz ónerindegi baslı janrlıq atamalar tómendegilerden ibarat:

-dástanlar, shejireler, qıssalar, qosıqlar yamasa ǵázzeller, tolǵawlar, termeler hám t.b” [5:23].

Demek, XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatında dástan janrı xalıqtıń ruwxıy turmısınıń aynası bolıp, qaraqalpaq jazba ádebiyatınıń qalıplesiwinde hám rawajlanıwında áhmiyetli orın tuttı. “Al, XIX ásirdegi shayırlardıń dástanları ashıqlıq temanı, dramatizmge tolı qızıqlı waqıyalardı sáwlelendiredi. Original dástanlardan Berdaqtıń “Shejire”, “Aqmaq patsha”, “Ráwshan”, “Xorezm” hám t.b. dástanları belgili” [6:54].

Bunnan biz XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatında dástan janrınıń óz aldına janr sıpatında rawajlana baslaǵanlıǵın kórkem boladı.

“Aqmaq patsha” dástanı XIX ásir qaraqalpaq klassikalıq ádebiyatında payda bolǵan jazba dástan janrınıń jańa hám ózine tán úlgerilerinen biri bolıp esaplanadı. Bul shıǵarma haqqında ádebiyattanıw iliminde bir qatar ilimiy pikirler ayılǵan. Ásirese, Berdaq dóretiwshiliginiń ideyalıq baǵıtın bahalaw máselelerinde hár qıylı qarastırılǵanı belgili.

Belgili ilimpaz Nájim Dáwqaraev “Aqmaq patsha” dástanınıń ideyalıq baǵıtı menen kórkemlik ózgesheliklerine baylanıslı salmaqlı ilimiy pikirler bildirgen. Ol óz miynetlerinde dástanınıń mazmunına qısqasha toqtalıp, onıń qaharmanların, xarakterin ulıwmalastırıwshı juwmaqlar isledi. N.Dáwqaraevtıń pikirleri dástanınıń mazmunı hám onıń iri-iri belgilerine sholıw (obzor) xarakterine iye bolıp shıqqan.

Sunday-aq I.T.Saǵıytov “Berdaqtıń tvorchestvosı” atlı monografiyasında “Aqmaq patsha” dástanına arnawlı bólim ajratqan. Bul izertlewde dástanınıń ideyalıq mazmunı, unamı hám unamsız obrazları, shıǵarmanıń jazılıw tariyxı hám onı bahalawǵa baylanıslı pikirler keń túrde tallanǵan. Alım házirgi dáwir talapları negizinde qunlı juwmaqlar jasap, shıǵarmanıń ádebiy áhmiyetin ashıp bergen.

Q.Maqsatov “Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınń poetikası” degen kitabında dástanlardıń eki túrinin bar ekenligin, biri awızeki xalıq dóretpesi túrindegi, ekinshisi belgili bir avtor (shayır) tárepien dóretilgen jazba dástanlar hám usı ekinshi túrine Berdaq Ǵarǵabay ulınıń “Aqmaq patsha” dástanı, Abbaz Dabilovtıń “Bahadır” dástanı, Sadiq Nurimbetovtıń “Baxtiyar” dástanları misal bolatuǵanlıǵın jáne bul atamanıń Nawayı, Hafız, Jámiy dáwirinen berli tradiciya bolıp qalıplesip, házir bul sózdıń iri poeziyalıq polотно mánisine iye bolıp otırǵanın durıs kórsetip berdi [7:37].

Durısında da xalıq awızeki dóretpesindegi dástanlar menen jazba dástanlar birin-biri tákirarlamaytuǵın parıqqa iye. Sonıń menen birge jazba dástanlar xalıq dástanlarınń

rawajlanǵan bir salasına, awızeki dástan tradiciyasın esapqa alıp, onıń ishinen ósip shıqqan jańa jazba formaǵa uqsaydı.

Demek, “Aqmaq patsha” dástanı qaraqalpaq jazba ádebiyatında dástan janrınıń rawajlanıwında ayırıqsha orın tutqan, ideyalıq baǵıtı menen kórkemlik ózgeshelikleri birikken klassikalıq shıǵarma retinde bahalanadı.

XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatınıń baslı ideyalıq jónelisleriniń biri bul qaraqalpaqlardıń xalıqlıq ózligin jırlaw, olardıń ótmishin, qaharmanlıq tariyxın, keleshegin jırlaw. Qaraqalpaqlardıń óz aldına xalıq bolıp uyımlasıw, qalıplesiw tariyxın shejire janrında bayanlaytuǵın “Shejire” dástanın atap ótiw múmkin.

N.Dáwqaraev XX ásirdegi 30-50-jılları aralıǵında Berdaq “Shejire”si boyınsha dáslepki ilimiy obyektiv pikir bildirgen alım bolıp tabıladı.

Haqıyqatında, N.Dáwqaraev Berdaqtıń “Xorezm”, “Shejire” sıyaqlı tariyxıy dástanların izertlew arqalı óz xalıq ádebiyatınıń tariyxı haqqındaǵı maǵlıwmatlardı bir sistemaǵa túsiriw, onı ilimiy jaqtan úyreniw ushın jan-tánin ayamay gúrestti. Sol ushın da ol “Shejire”niń tariyxıy tiykarların keńnen ashıp beriwge hárket etti. Solay etip, ilimpaz Berdaqtıń bul “Shejire” arqalı óz xalıqınıń tariyxın islep shıǵıw ushın birinshi bolıp qolına qálem alǵan qaraqalpaq zıyalısı ekenligin dástıyarlı dálillep berdi. Ulıwma, Berdaq “Shejire”si haqqındaǵı dáslepki ilimiy pikir N.Dáwqaraevtıń “Berdaq shayır” haqqındaǵı usı izertlewlerinen baslanadı.

N.Dáwqaraev penen bir qatarda usı 30-40-jıllarda “Shejire”ni jıynap, bastırıp shıǵarıwǵa hám izertlewge belsene qatnasqan ilimpazlardıń biri I.Saǵıtov boldı. Ol óziniń usı jıllarda jarıq kórgen “Berdaq-ullı patriot shayır” (1943), “Berdaqtıń tvorchestvosı” (1958) miynetlerinde Berdaq dóretiwshiligin arnawlı izertley otırıp, onıń “Shejire” shıǵarması jóninde bahalı pikirler bildirip ketken.

Á.Paxratdinov ótken ásirdegi 70-80-jıllarında Berdaqtańıw ilimine, sonıń ishinde “Shejire”ni izertlew máselelerine salmaqlı úles qosqan záberdes alım bolıp tabıladı. Bul pikirlerimizdiń durıslılıǵın onıń usı jıllarda bastırıp shıǵarǵan “Qaraqalpaq shejiresi” (1984), “Berdaq shayırdıń dástanlıq shıǵarmaları” (1987), “Berdaq shayır tvorchestvosınıń jıynalıw, basıp shıǵarılıw hám izertleniw tariyxınan” (1980) sıyaqlı monografiyalıq miynetleri menen kóp sanlı ilimiy maqalaları ayqın kórsetip turadı. Ol bul miynetleriniń kópshiliginde Berdaqtıń “Shejire” dástanınıń jıynalıwı, bastırıp shıǵarılıwı hám izertleniw, ideyalıq-kórkemlik ózgeshelikleri mashqalalarına ayırıqsha dıqqat awdarıp, bul dóretpede boyınsha burın Berdaqtańıw iliminde gáp etilmegen kóp ǵana pikirlerdi ortaǵa taslaydı.

Qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanıw tariyxında folklordan jazba ádebiyatqa ótiw procesi úlken áhmiyetke iye boldı. Izertlewshilerdiń pikirinshe, jazba ádebiyattıń payda bolıw dáwirinde ulıwmalıq avtorlıqtan jeke avtorlıqqa ótiw bayqaladı. Biraq, bul process birden emes, áste-aqırın ámelge asqan. Sol sebepli aldınǵı jazba shıǵarmalarda avtorlıq obrazı anıq kórinbeydi, folklorlıq bayanlaw usılı basım bolıp qaladı.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, XIX ásirge kelgende qaraqalpaq ádebiyatı folklor menen tıǵız baylanısta boldı. Folklorlıq janrlar, obrazlar, motivler hám súwretlew quralları jazba ádebiyatqa keń túrde ótti. Sonıń menen birge ayırım jazba shıǵarmalar xalıq arasında keń taralıp, folklorlıq variantlarda jasadı. Demek, XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatı folklor menen jazba ádebiyattıń óz ara

baylanısqan ótiw dáwiri retinde belgilenedi. Qaraqalpaq shınlıǵın súwretlewde, qahárman obrazın jasawda, jazba ádebiyatında dástanlar xalıq awızeki dóretiwshiligi poeziyalıq formalardı kórkemlew quralların qollanıwda menen baylanıslı bolıp, xalıq shayırları dástanlarda ómir jetiskenliklerge erisken.

Ádebiyatlar

1. Белинский В.Г. Полное собрание сочинении. Том VI. –Москва: Академ наук, 1955.
2. Иззат Султан, Адабиёт назарияси. -Тошкент: «Ўқитувчи», 2005.
3. Валихўжаев У. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. -Тошкент: «Фан», 1974.
4. Хасанов Ш. XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек дostonлари поэтикаси. Филология фанлари докторлик диссертацияси. –Тошкент: 2004.
5. Jarimbetov Q. XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tariyxı. -Nókis: “Bilim”, 2004.
6. Jarimbetov Q. XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tariyxı. -Nókis: “Bilim”, 2004.
7. Мақсетов Қ. Қарақалпақ қаһарманлық дәстанларының поэтикасы. -Ташкент: «Фан»,1965.